

УДК 94 (485):355.48

**МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВІ ФАКТОРИ ПІД ЧАС ПОХОДУ ВІЙСЬК
КАРЛА XII НА МОСКВУ В 1708–1709 рр.****О. М. Слісаренко****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Присвячено порівняльному аналізу матеріального та грошового забезпечення російської та шведської армій під час бойових дій на Гетьманщині 1708–1709 рр.

Ключові слова: *жалування; контрибуції; харчові раціони; екстраординарні податки.*

The article is devoted to a comparative analysis of material and financial support of the Russian and Swedish armies during the fighting on the Hetmanate 1708–1709 years.

Key words: *salary; contributions; food rations; extraordinary taxes.*

Постановка проблеми. Оскільки Північна війна 1700–1721 рр. відіграла вирішальну роль у долі кількох східноєвропейських народів насамперед України та Прибалтики, а значною мірою в історичній долі Швеції та Росії, слід більш поглиблено вивчити різноманітні аспекти цієї тривалої та доленосної війни. Цілком очевидно, що вже тоді доля війни вирішувалася не стільки талантами полководців, скільки наявними людськими і матеріальними ресурсами сторін, що воюють, а також їх внутрішнім та міжнародним становищем. Скажімо, у Столітній війні англійці виграли всі головні польові битви, однак війну програли, бо поступалися Франції і в людських, і в матеріальних аспектах. Аналогічний фон маємо і для Північної війни: безумовний тактичний геній Карла XII дозволив маленькій Швеції (2,5 млн населення) понад вісім років перемагати коаліцію своїх ворогів, що мала в десять разів більші людські ресурси і незрівнянну перевагу в матеріальних. Але зрештою Швеція мала визнати свою поразку.

Військові й дипломатичні аспекти цих подій аналізувались понад 200 років як російськими, так і європейськими авторами та залишили мало білих плям в їх вивченні, однак історики не часто зверталися до організаційної сторони бойових дій 1708–1709 рр., зокрема й до фінансового їх забезпечення, матеріального постачання та характеру озброєння армій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних праць стосовно бюджетів російської та шведської армій немає, однак у деяких відомих дослідженнях (Ф. Вольтер¹, А. Катіфоро², І. Голіков³, В. Артамонов⁴, В. Бучневич⁵, І. Павловський⁶, П. Енглунд⁷,

© О. М. Слісаренко, 2014

¹ Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб. : Лимбус-Пресс, 1999.

² Катифоро А. Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского, отца отечества. – СПб. : Импер. Академ. Наук, 1772.

³ Голіков І. І. Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России. – М., 1788. – Т. X.

⁴ Павленко Н. І., Артамонов В. А. 27 июня 1709. – М. : Мол. гвардия, 1989.

⁵ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава : Изд-во губ. правления, 1902.

⁶ Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1908.

⁷ Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х. : Фоліо, 2009.

М. Павленко, В. Молтусов⁸) згадано військові трофеї, захоплені російською армією під Переволочною, в тому числі скарбниці шведської та гетьманської армій. Уже в нашому столітті з'явилась низка праць, стосовно організації як шведської, так і російської армій, де більш-менш задовільно висвітлено питання про способи й обсяги постачання армійських частин та їх озброєння (О. Леонов та І. Ульянов⁹, К. Татарніков¹⁰, О. Беспалов¹¹). Проте ці автори не ставлять питання про джерела фінансування армій, зокрема під час походів, коли армії відірвані від стаціонарних баз постачання.

Мета статті – спроба комплексного порівняльного аналізу організаційно-матеріальних та фінансових заходів протиборчих сторін під час вирішальної кампанії у Північній війні, а саме походу Карла XII на Схід у 1708–1709 рр.

Виклад основного матеріалу. Оскільки російська армія перебудовувалася за зразками шведської (реформа фельдмаршала Огільві 1705 р.), можна порівняти обсяги утримання солдатів обох армій. У російській армії було встановлено обсяги річної плати: рядовому сплачували 8 єфимків (талерів) на рік, капрал і барабанщик отримували по 9, підпрапорщики, каптенармуси та квартирмістри мали 12 єфимків, фельдфебелі та сержанти по 18, поручикам і прапорщикам платили по 120, капітанам по 300, майорам по 500, підполковники мали отримувати по 700, полковники 1000 єфимків, генерал-майори – 1500¹². Слід мати на увазі, що обмінний курс срібного єфимка до рубля коливався. Для наведеної дати діяв рубль 1704 р. карбу. Він мав 560-ту пробу срібла загальною вагою 24,8 грами і дорівнював 1,2 єфимка (талера)¹³. Ці гроші підлягали обміну за наказом Петра I в примусовому порядку: 100 старих рублів попереднього карбу 1695 та 1701 рр. слід було обміняти на 10 рублів нового карбу¹⁴. Протягом 1707–1708 рр., розуміючи абсолютно грабіжницький курс обміну, уряд трохи покращив його – до 12 рублів нового карбу за 100 старих. Конфіскаційний характер грошової реформи був цілком очевидним. Росія не мала власних джерел срібла, тому ввозила щорічно з Європи 2–3 тисячі штук німецьких і голландських талерів, потім перекарбовуючи їх на російські рублі¹⁵, водночас знижувався вміст срібла в монетах. Наприклад, у 1710 р. при новому карбі рублів його офіційна проба навіть не встановлювалась. Це може бути непрямим свідченням того, що після Полтави ніяких особливих грошових трофеїв захоплено не було, інакше навіщо тоді вдаватися до додаткової емісії грошей та ще й псувати монету?

Крім грошових виплат, солдати отримували ще й харчові раціони, які змінювалися залежно від походного чи гарнізонного становища полку – в другому випадку він зменшувався. Щодня солдату належало отримувати 2 фунти печеного хлібу (в документах іменується “м’яким”), 1 фунт сухарів, 0,5 фунта м’яса або масла, 1 фунт “сухого м’яса”

---

⁸ Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории. – М. : Кучково поле, 2009.

⁹ Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота: 1698–1801. – М. : АСТ, 1995.

¹⁰ Татарников К. В. Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение. – М. : Любимая книга, 2008.

¹¹ Беспалов А. В. Основные формы и методы комплектования шведской армии 1700–1709 гг. // Северная Европа: проблемы истории. – М. : Наука, 2003. – Вып. 4. – С. 219–229.

¹² Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина // Архив кн. Ф. А. Куракина / под ред. М. И. Семевского. – СПб. : Русская Старина, 1890. – Т. 1. – С. 292.

¹³ Уитворт Ч. Россия в начале XVIII века. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1988. – С. 155.

¹⁴ Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина // Архив кн. Ф. А. Куракина. – Т. 1. – С. 265.

¹⁵ Уитворт Ч. Россия в начале XVIII века. – С. 155.

(копченого чи солонини), 1,5 фунти крупи та 2 стопи квасу (близько 0,9 літра), крім того солі до $\frac{1}{4}$ фунта¹⁶. Остання цифра дещо дивує: чи не забагато солі вживали російські солдати? Крім рядових, харчові раціони виділялися також і офіцерам (пропорційно їх чину) від 9 до 40, а генералам навіть 500 раціонів¹⁷.

Наведені нами цифри стосуються лише стандартних полків. Іноземні фахівці в російській армії отримували значно більше грошове утримання. Наприклад, генерал-майор іноземець мав річної плати 1950 рублів, водночас російський генерал-майор лише 1170; генерал-лейтенант отримував 1560 рублів, а такий же іноземний генерал – 3250¹⁸. Аналогічною була ситуація і з іншими чинами. Якщо полк був гарнізонним, то його утримання й раціони скорочувалися приблизно вдвічі¹⁹. Навпаки, гвардія забезпечувалася приблизно на одну третину краще, так, наприклад, у Семенівському полку в 1709 р. полковник отримував 1380 рублів, майор – 660, капітан – 223 рублі, поручик – 144 рублі, солдати першого розряду – по 17 рублів, а другого розряду (“племянничья оклада”) – 10²⁰.

Як бачимо, середні щорічні витрати на звичайні полки російської армії досягали 18 тисяч рублів на рік, а на 4 гвардійських полки (Преображенський, Семенівський, Інгерманландський, Астраханський) – приблизно 46 тисяч. Правда, ці полки мали більший кількісний склад, що дорівнював шести звичайним полкам.

Крім грошових і харчових витрат, державний скарб значно витрачався на озброєння та оснащення полків. Оскільки озброєння російської армії було мало стандартизоване, було вкрай важко здійснювати централізоване постачання боєприпасами. Вихід зі становища знайшли в тому, щоб постачати в полки зливки свинцю приблизно по п'ять пудів вагою, а в полках бійці самостійно відливали необхідні калібри боєприпасів для своїх рушниць чи пістолів. Зазвичай, у 1708–1709 рр. на одного солдата припадало чотири фунти свинцю, або шістдесят пудів на батальйон²¹.

Серйозною проблемою була організація рухомого складу армії: її супроводжували гігантські обози, які можна підрозділити на казенні та приватні. Наприклад, полковник мав право отримувати казенного корму на 8 коней, підполковник – на 6, капітани – на 4, поручики та прапорщики – на 2, квартирмістер – на 1, на кожні 6 солдат слід було мати по 1 коню²². Крім того, в полку слід було мати коней для власної артилерії – від 15 до 20, та ще 3 коней на аптекарський віз. Загалом кожен полк мав лише казенного обозу щонайменше 275 коней (приблизно 80–85 возів та супряг). У 1707 р. обози почали приводити до загального стандарту, але завершилася ця робота лише на початку 1711 р., коли на полк виділяли 64 різноманітних вози з чотирмастами кіньми²³. Але в полках не обмежувалися тільки казенними кіньми, а зазвичай мали стільки ж і приватних, які утримувалися офіцерами на власний кошт. Якщо врахувати, що в діючій російській армії напередодні Полтавської битви було близько 70 піхотних та драгунських

---

¹⁶ Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина // Архив кн. Ф. А. Куракина. – Т. 1. – С. 292.

¹⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1956. – Т. X. – С. 731.

¹⁸ *Уитворт Ч.* Россия в начале XVIII века. – С. 86.

¹⁹ Там же. – С. 87.

²⁰ Архив кн. Ф. А. Куракина. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 94.

²¹ Письма Б. П. Шереметьева // Сборник Императорского Русского Исторического Общества, 1878. – Вып. 25. – С. 54, 77.

²² Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина // Архив кн. Ф. А. Куракина. – Т. 1. – С. 292.

²³ *Леонов О. Г., Ульянов И. Э.* Регулярная пехота. – С. 50.

полків, то в обозах, очевидно, нараховувалося до 30 тисяч коней (не беручи до уваги коней приватних осіб, що супроводжували армію, та не рахуючи стройових коней драгунських полків, а їх було 22–23 тисячі, та кінського складу нерегулярних частин – калмицьких, козацьких тощо). Аби забезпечити армію такою велетенською кількістю кінського складу, потрібні були дуже значні кошти. Один кінь ставав державній скарбниці в 7 рублів (близько 10 талерів), хоча реальна його ціна досягала 12 рублів (15 талерів). Слід мати на увазі, що кінський склад у російській армії поступався шведській: коні були меншого зросту і менш витривалі, до того ж гірше вимуштрувані²⁴. Як бачимо, російська армія була важким фінансовим тягарем. Скажімо, протягом 1709 р. було зібрано по всій країні податків на 3 045 620 руб.; із цієї суми на сухопутну армію було витрачено 2 250 000 руб. та ще 221 799 руб. на артилерію²⁵. Аби частково зменшити податковий тиск на власне населення, Петро I вдався до таких двох кроків: якомога більшу частину діючої армії на початку 1708 р. було перебазовано на території, що формально належали його союзнику – Річі Посполитій, та території захопленої шведської Прибалтики; водночас місцеве населення мало сплачувати екстраординарні стягнення. Наприклад, влітку 1708 р. до фельдмаршала Б. П. Шереметьєва звернулися “витебские люди” на чолі з купцем Гаманом. Вони просили пропустити їхній торговий караван по річці Двіні до Риги (якою володіли шведи) з вантажем льону та пеньки. Шереметьєв погодився, але за умови, що з кожного стругу буде виплачено по 200 талерів (160 рублів)²⁶. Гроші було використано переважно на потреби діючої армії, тим більше, що якраз відбувалося масове переозброєння російської піхоти новими рушницями. Наприкінці травня 1708 р. Шереметьєв отримав майже 11 тисяч рушниць, але не вистачало ще 3 тисяч²⁷. Крім того, гвардійські полки потребували нового обмундирування, лише на один Семенівський полк у червні 1708 р. було виділено 11 тис. руб. (тобто приблизно на 2 тисячі людей при штаті полку в 2,3 тисячі)²⁸. Слід також не забувати, що в Росії не вироблялося якісного сукна, тому завозилося фарбоване англійське сукно, воно йшло на мундир у гвардійські полки та до них прирівняні, а також на офіцерську форму²⁹. Не забував Петро I і про контрибуції із завойованого населення. Скажімо, в серпні 1709 р. він наказав “...с виленских жидов доправить штрафу 20 тысяч ефимков за то, что они в бытность нашу в Вилне обещались нам посылать от себя шпигов и в том дали письмо, и после солгали. Буде же они платитъ не станут, то надобно из них лутчих жидов взять человек сорок или пятьдесят и держать за крепким караулом, пока они не заплатят”³⁰. Ішлося про перебування російської армії в січні 1708 р. у литовській столиці. Через півтора роки настала розплата. Командири гвардійської бригади М. М. Голіцин і В. В. Долгорукий, виконуючи цей наказ Петра, заарештували у вересні 1709 р. п’ятдесят заручників, з яких тридцять залишалися у Вільно, а двадцять заможніших було вивезено у Ковно (Каунас)³¹.

---

²⁴ Уитворт Ч. Россия в начале XVIII века. – С. 176.

²⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. X. – С. 25.

²⁶ Там же. – М.; Л., 1946. – Т. VII. – С. 895.

²⁷ Там же. – С. 806, 883.

²⁸ Там же. – С. 849.

²⁹ Татарников К. В. Русская полевая армия 1700–1730. – М., 2008. – С. 33.

³⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – Т. IX. – Вып. 1. – С. 357.

³¹ Там же. – М., 1952. – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1212.

Оцінімо тепер матеріальну та фінансову підготовку супротивників росіян. На початок 1708 р. Карл XII зосередив усі можливі ресурси, як людські, так і фінансові. Шведська армія була переозброєна новою, доставленою зі Швеції зброєю. Норми постачання шведських солдат були кращими, ніж у російській армії. На місяць припадало 24 кг печеного хлібу, або ж 18 кг сухарів. Якщо їх не було, то виділялося 33 кг житньої муки, аби солдати могли пекти хліб самостійно. Крім того, виділялося 2,5 кг копченого м'яса або солоні риби на місяць; 1,2 кг вершкового масла (з правом заміни на таку ж кількість сала); 16 кг круп чи гороху; 33 літри пива; 0,6 кг солі³². Обмундирування для армії постачалося в основному зі Швеції, лише окремі частини використовували мундири німецького (саксонського) виробництва³³.

Побіжно оцінити обсяг фінансів шведської армії спробував ще француз Вольтер, подавши цифру в 6 млн “дзвінкої монети” як трофеї росіян³⁴. Дещо пізніше італієць А. Катіфоро подав цифру в 22 млн талерів. Вона максимальна серед досліджень останніх трьохсот років³⁵. Проте, на нашу думку, цифра є очевидною друкарською помилкою. Автор уже торкався цього питання в одній з попередніх своїх публікацій³⁶.

Для порівняння: австрійський посол у Туреччині Тальман, висвітлюючи підготовку османів до війни з Росією у 1710 р., назвав аналогічну суму в турецькій скарбниці як дуже значну³⁷. Зрозуміло, фінансові можливості Оманської держави та невеликої Саксонії не можна порівняти. Як не дивно, цю фантастичну цифру, хоч і обережно, знову назвав сучасний російський автор (правда, нефаховий історик) Б. Григор'єв.

Структурно фінанси шведського війська поділялись на два рівні – армійська та полкова каси. Ймовірно, основна частина коштів входила до армійської скарбниці – звідси оплачувались основні витрати армії та здійснювались основні виплати найманцям. Витрати на харчування покладались на полкові каси. Можливо, тут також зберігались якісь заощадження командирів полків та офіцерів. Крім того, якісь кошти належали особисто Карлу XII, але, очевидно, дуже невеликі – король не тягав за собою великої кількості речей, не мав карети, як його генерали, та й вирізнявся великою щедрістю, про що пишуть сучасники³⁸.

Після приєднання до Карла XII гетьмана І. С. Мазепи утворилась іще одна фінансова структура, але, судячи зі свідчень як проросійських, так і прошведських джерел, гетьман зберіг повну фінансову самостійність. Оцінити розмір гетьманського скарбу дуже складно, але, на нашу думку, він не на багато поступався фінансам шведської діючої армії. Очевидно, військова скарбниця гетьмана витрачалась виключно на потреби українських контингентів. Сучасники пишуть про величезні суми золота і срібла, лише росіянам потрапило до рук 300 тис. руб. Велику кількість грошей нібито гетьман викинув у Дніпро при переправі³⁹. Значно реалістичніше до цих цифр підійшла сучасна петербурзька дослідниця

---

³² Палли Х. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны. – Таллин : Изд-во АН Эстонской ССР, 1966. – С. 93.

³³ Там же. – С. 99.

³⁴ Вольтер Ф. История Карла XII... – С. 133.

³⁵ Катифоро А. Житие... – С. 227.

³⁶ Слісаренко О. М. Грошові ресурси армії Карла XII під час походу на Москву в 1707–1709 рр. // Історія торгівлі, податків та мита. – 2013. – № 2 (8). – С. 44–46.

³⁷ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С. Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1977. – С. 86.

³⁸ Вольтер Ф. История Карла XII... – С. 112.

³⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). – К. : Вид-во О. Теліги. – Просвіта, 1999. – С. 104.

Т. Таїрова-Яковлева. За її даними, Мазепа переправив за Дніпро лише 160 тис. талярів, тобто приблизно у 100 разів менше⁴⁰. Правда, це сума, що лишилася на момент смерті гетьмана, а відомо також, що, вже перебуваючи в Бендерах, Мазепа позичив королю 240 тис. талерів⁴¹. Виходить, що І. С. Мазепа переправив 400 тис. талерів (320 тис. руб.), тобто разом із російськими трофеями після Полтавської битви у гетьмана було понад 600 тис. руб. Якими сумами володів Мазепа на межі 1708–1709 рр., важко навіть уявити, адже ніяких документів про це не збереглося. Проте є одне велике “але”. Якби російська армія захопила такі кошти, як про це пишуть дослідники, то, очевидно, не виникало б ускладнень з виплатою солдатського жалування. П'ятого серпня 1709 р. фельдмаршал Шереметьєв послав царю скаргу про те, що полки не отримали грошей ні за липень, ні частково за червень. “А у камисарства в привозе денег не обретається”⁴². За півтора місяці ситуація не виправилася, і Борис Петрович знову скаржиться царю, що полкам не видано 80 тисяч рублів жалування за літні місяці та “салдаты в жаловании великую нужду имеют...”⁴³. Водночас стосовно трофейної зброї та коней Петро I вчинив оперативно. Наприклад, уже 7 липня 1709 р. у роті Семенівського полку було передано на переозброєння 980 шведських фузей, 1136 шпаг, 680 патронних сумок і 29 палаток⁴⁴. Фактично, гвардійський полк царя наполовину переозброївся шведською зброєю. Гадаємо, що в такій ситуації Петро тим більше роздав би солдатам захоплену королівську та гетьманську скарбницю. Очевидно, грошей захоплено було дуже небагато, і всіх їх було роздано як одноразові виплати за перемогу в Полтавській битві.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи викладені матеріали, можемо наполягати на таких висновках:

- російський цар готувався до кампанії 1708–1709 рр. надзвичайно ретельно, здійснивши повне переозброєння своєї гвардії та більшості піхотних полків;
- було залучено значні фінансові ресурси за рахунок як податків, так і контрибуційних стягнень з окупованих територій Речі Посполитої та Прибалтики – за два роки щонайменше 6,3 млн руб.;
- шведський король Карл XII теж ретельно готувався до найважливішої акції – походу на Москву – й накопичив значні грошові ресурси – приблизно 4,8 млн руб.;
- головним способом зосередження грошових ресурсів залишався принцип “війна годує війну”, тому основні джерела формування військової скарбниці Карла XII становили контрибуції із Саксонії та меншою мірою Речі Посполитої;
- на прикінцевому етапі воєнної кампанії 1709 р. суттєвим надходженням стали кошти військової скарбниці та особисто гетьмана І. Мазепи – орієнтовно 0,7 млн руб.;
- на момент Полтавської битви приблизно 90 % фінансів шведської армії вже було витрачено, тому грошові російські трофеї були незначними, а основним здобутком росіян стали шведська зброя та амуніція.

---

⁴⁰ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М. : Мол. гвардия, 2007. – С. 234.

⁴¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К. : Вид-во КМА, 2008. – Вид. 2-ге. – С. 734.

⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1163.

⁴³ Там же. – С. 1205.

⁴⁴ Архив кн. Ф. А. Куракина. – Т. 3. – С. 128–129.